

met inwendigke groeten
Herman van der

DE HANDELSBETREKKINGEN TUSSEN ANTWERPEN
EN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN
TIJDENS DE 14^E, 15^E EN 16^E EEUW

DOOR

MR. DR. HERMAN VAN DER WEE

De maritieme ontwikkeling van de 14e eeuw betrof in haar expansie de Duitse, Scandinavische en Baltische wereld, samen met de meer-zuidelijk-gelegen provincies Holland, Zeeland en Friesland. De economische opbloei van deze gebieden werd o.m. gunstig beïnvloed door hun contacten met de Zuidnederlandse steden, ontstaan in de 11e–12e eeuw, die op dat ogenblik reeds tot de meest vitale kernen van de Europese economie behoorden. Voor de Noordelijke Nederlanden werd de binding met het Zuiden vrij sterk. Moderne uitingen van economische ontwikkeling en organisatie, die van uit Italië de Zuidelijke Nederlanden hadden bereikt, konden zodoende ook geleidelijk in deze nieuwe commerciële zone doordringen. Het contact van de Duitse Hanze met progressieve centra, zoals Brugge en Londen, bleef daarentegen meer aan de oppervlakte: zeer conservatief ingesteld, vormden de Hanzesteden in de vreemde kleine, geïsoleerde kernen met een gesloten, corporatieve structuur.¹⁾ Vandaar dat zij langzamerhand, technisch en dynamisch gezien, terrein verloren ten voordele van de Noordelijke Nederlanden.

Commercieel lieten deze laatste zich in het Zuiden vooral gelden als importeurs van zout en haring, van zuivelprodukten en hoppebier, van wijnen en granen. Al deze sectoren stonden volkomen los van de stedelijke draperie en lokten bijgevolg

¹⁾ M. M. POSTAN, *The Trade of Medieval Europe: the North* (*The Cambridge Economic History of Europe*, II). Cambridge, 1952, pp. 223–232.

geen reactie uit vanwege de steden in het Zuiden. Zij werden dan ook de voornaamste grondslagen, waarop de nieuwe generaties van het Noorden de dynamiek van hun economische groei verder zouden uitbouwen.

1. *Het Noordduitse en Hollandse hoppebier (14e–15e eeuw).*

Hoppebier werd van de tweede helft der 14e eeuw af voor Noord-Duitsland en vooral voor Holland een export-artikel bij uitstek. Vooral Haarlem ¹⁾, ook Bremen en Hamburg ²⁾, dat in 1374 alleen reeds ongeveer 450 onafhankelijke brouwerijen telde, ³⁾ waren de voornaamste produktiekernen. Vlaanderen en Brabant werden grote afnemers, dit ten koste van hun eigen bierbrouwnijverheid. Zo bleek te Lier rond 1408–1409 het aandeel van het inheemse bier in de stedelijke consumptie gevallen te zijn tot op circa 25% van het totaal. De resterende drie vierden werden uit het Noorden geïmporteerd, bijna uitsluitend uit Haarlem, nl. 97% van de totale invoer, en het saldo uit Hamburg ⁴⁾. Ook de Antwerpse tolrekeningen getuigen, van de tweede helft der 14e eeuw af, voor de omvang van deze import, die via Antwerpen en het dichte rivierennet, vanuit de Rupel vertrekkend, een afzet vond tot diep in het Brabantse hinterland toe ⁵⁾. In Vlaanderen geschiedde de invoer via de haven van Sluis en nam ook hier in omvang toe. Tegen het einde der 14e eeuw scheen zelfs het inzamelen en verhandelen der lege tonnen het aanvragen van een monopolie waard: Coppin Vigerszone, dienaar van de kanselier van Bourgondië, kreeg het in augustus 1398 door de hertog voor Vlaanderen toegewezen ⁶⁾.

Wat was het geheim van dit enorme succes? De eerste en directe oorzaak is te zoeken in de verbetering van de techniek

¹⁾ J. VAN LOENEN, *De Haarlemse Brouwindustrie vóór 1600*. Amsterdam, 1950.

²⁾ A. SCHULTE, *Vom Grubiere. Eine Studie zur Wirtschafts- und Verfassungsgeschichte*. – *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, jg. 85, 1908, pp. 118–146.

³⁾ E. DAENELL, *Die Blütezeit der deutschen Hanse. Hansische Geschichte von der zweiten Hälfte des XIV. bis zum letzten Viertel des XV. Jahrhunderts*. Leipzig, 1905–1906, I, p. 267.

⁴⁾ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, 5179.

⁵⁾ R. DOEHAERD, *Comptes du Tonlieu d'Anvers, 1365–1404*. Brussel, 1947.

⁶⁾ Rijsel, Archives Départementales du Nord (hierna ADN), B 1598, f. 101: ordonnantie augustus 1398: gegeven, overgenomen uit een lijst van hertogelijke ordonnantes uit het archief van Rijsel, opgemaakt door Prof. Dr. J. A. van Houtte en ons vriendelijk ter inzage afgestaan, waarvoor wij hem zeer oprecht danken.

der bierbrouwnijverheid. Terwijl deze in het Zuiden meestal nog op traditionele wijze werd voortgezet met behulp van *gruit* ¹⁾, kende zij in het Noorden, en wellicht daar voor het eerst, een diepgaande verandering door het bijmengen van hop in de bierbereiding ²⁾: hoppebier werd reeds gebrouwen in 1322 te Dordrecht, in 1326 te Delft en in 1327 te Haarlem ³⁾. Hoppebier betekende niet alleen betere kwaliteit, het was bovendien langer houdbaar dan *gruutebier*, een eigenschap die voor een exportartikel van grote waarde was. Doorheen de hele 15e eeuw bleef het voor Holland en Noord-Duitsland dan ook een voornaam exportartikel. In Brabant kende het Haarlemse hoppebier van het tweede kwart der 15e eeuw af een terugval ⁴⁾ ten voordele van het inheemse bier, nu ook volgens de nieuwe hoptechniek gebrouwen ⁵⁾. Op dat moment lanceerden Delft en vooral Gouda hun fameus, goedkoop *koytebier*, zodat compensatie voor de Haarlemse achteruitgang tendele aanwezig was ⁶⁾. In 1474 vertegenwoordigde de invoer van Hollands *koytebier* te Lier nog circa 25% van de totale bierconsumptie aldaar ⁷⁾.

Toch zou het onjuist zijn het succes van het Noordduitse en vooral Hollandse hoppebier uitsluitend aan de hop-factor toe te schrijven. Men moet dit ook in een breder seculair verband zien. De 14e eeuw werd economisch immers door twee belangrijke feiten gekenmerkt, nl. de agrarische depressie en de verruiming van het maritieme verkeer door de directe zeeverbinding Italië-Nederlanden en door de Hanzeatische opbloei. De dalende trend der graanprijzen, als gevolg van de verarming en gevoelige vermindering der stedelijke bevolking ⁸⁾, was een eerste uitdrukking van de agrarische depressie. Zette zij wellicht niet aan tot het zoeken naar het middel om graan meer industrieel te gaan verwerken, in concreto in de bierbrouwnijverheid? Zagen uitge-

¹⁾ Een mengsel van blauwe bosbessen en diverse kruiden: G. DOORMAN, *De middel-eeuwse Brouwerij en de Gruit*. Den Haag, 1955.

²⁾ H. VAN DER WEE in *Atti del X Congresso Internazionale dei Scienze Storiche*, Rome, 1955, p. 404.

³⁾ SCHULTE, *Vom Grutbiere*, p. 140.

⁴⁾ VAN LOENEN, *De Haarlemse Brouwindustrie*, p. 55.

⁵⁾ H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth–sixteenth centuries)*. Den Haag, Leuven, Parijs, I, pp. 228–229; II, pp. 31, 54.

⁶⁾ VAN LOENEN, *De Haarlemse Brouwindustrie*, pp. 61–62.

⁷⁾ Lier, Stadsarchief, *Rekenwezen*, 49.

⁸⁾ POSTAN, *The Trade of Medieval Europe: the North*, pp. 205 e.v.

sproken graanproducerende streken, zoals het Oostduits-Baltische gebied, hierin geen kans om betere prijzen te halen en om de overtollige opbrengsten een meerwaarde te bezorgen? Wij weten in ieder geval dat reeds in de 14e eeuw graantransporten van het Oostduits-Baltische gebied in Zuidelijke richting voorkwamen¹⁾. De industriële verwerking, toen nog een eerder stedelijke activiteit, localiseerde zich in de meer zuidelijk gelegen Hanzehavens en in Holland, zodat zij, geografisch gezien, een vlotter contact kon opbouwen met andere stedelijke consumptiekernen. De succesvolle export naar Vlaanderen en Brabant is hiervoor een doorslaand bewijs.

Naast de technische vernieuwing en de agrarische depressie oefende de verruiming van het maritieme verkeer tijdens de 14e eeuw ook een gunstige invloed uit op de export van het hoppebier uit het Noorden. Hierbij sloot zich de opkomst aan van nieuwe generaties kooplieden, eerst de Hanzeaten, daarna vooral de Engelsen en de Hollanders, allen actief in de maritieme zones. De eersten vestigden zich te Brugge²⁾, de laatste twee kozen een nieuw werkterrein: de jong-opkomende jaarmarkten van Antwerpen en Bergen-op-Zoom. Dit was een wissel op de toekomst, die evenwel in hun voordeel zou evolueren.

2. *De groei van de Nederlandse haringindustrie en het raadsel van het Zeeuwse en Zeeuws-Vlaamse zout (14e-15e eeuw).*

Op basis van de overlevering suggereerde Doorman dat Willem Beukels de techniek van het haringkaken heeft uitgevonden en te Biervliet voor het eerst heeft toegepast rond 1320, wat dit stadje deed uitgroeien tot een belangrijk centrum van haring- en zoutindustrie³⁾. Nochtans getuigen de Brabantse bronnen op duidelijke wijze van de zeer zwakke handelspositie van de Vlaamse en Zeeuwse tonharing vóór 1400 en stellen daartegen-

¹⁾ W. S. UNGER, *De Levensmiddelenvoorziening der Hollandsche Steden in de Middeleeuwen*. Amsterdam, 1916. pp. 1-53. Vooral ook M. MALOWIST, *Les Produits des Pays de la Baltique dans le Commerce international au XVIe siècle*. - *Revue du Nord*, XLII, 1960, pp. 179-182, en M. P. LESNIKOV, *Beiträge zur Baltisch-Niederländischen Handelsgeschichte am Ausgang des 14. und zu Beginn des 15. Jahrhunderts*. - *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität*, Leipzig, VII, 1957-1958, pp. 613-626.

²⁾ POSTAN, *The Trade of Medieval Europe: the North*, pp. 218 e.v.

³⁾ G. DOORMAN, *Het Haringkaken en Willem Beukels*. - *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 69, 1956, pp. 371-386. DEZELFDE, *Nogmaals: de middeleeuwse Haringvisserij*. - *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XIV, 1959, pp. 104-115.

over de onbetwiste suprematie van de Schonense ton- en kaakharing op de Brabantse markten ¹⁾).

Reeds in 1293 en 1321 werd haring uit Schonen *tonharing* genoemd ²⁾, in tegenstelling tot de Vlaamse *korfharing*, die vooral op bokharing of gerookte haring betrekking scheen te hebben ³⁾. Verder gewagen de oudste *Pfundzoll*-registers van 1368 e.v. niet meer van tonnen, doch evalueren de ganse Schonense haringproductie steeds in een aantal *caques* ⁴⁾. Ofwel hebben tonnen en *caques* dezelfde betekenis, wat insluit dat de techniek van het haringkaken reeds van ouds te Schonen werd toegepast; ofwel dekken beide benamingen niet dezelfde betekenis en wijst de term *caques* op het later invoeren van de techniek van het haringkaken aldaar, met dien verstande dat deze vernieuwing reeds vroeg in de 14e eeuw scheen ingeburgerd, vermits in 1332 kaakharing wordt vermeld.

Dat Vlaamse schippers in datzelfde jaar kaakharing naar het Franse Hof brachten ⁵⁾, is op zichzelf nog geen afdoende bewijs voor het bestaan van de techniek van het haringkaken in Vlaanderen op dat ogenblik. Zij bezochten immers in de 14e eeuw geregeld de Schonense jaarmarkten, om er evenals de Engelsen, de Zeeuwen en de Hollanders haring op te kopen ⁶⁾. Vermoedelijk namen zij naast de Vlaamse bokharing ook de Schonense kaakharing mee naar het Zuiden. Misschien hebben ze wel gepoogd de Schonense techniek van het haringkaken te imiteren, aanvankelijk in elk geval zonder groot succes, vermits de bronnen der 14e eeuw de voorkeur der Nederlandse instellingen voor de Schonense kaakharing steeds opnieuw blijven onthullen.

Het formeel verbod in 1368 van de Hanzeaten aan de Engelsen, en kort daarop aan de Vlamingen, Zeeuwen en Hollanders, om de Schonense jaarmarkten te bezoeken ⁷⁾, is wellicht het uitgangspunt geweest voor een meer energiek zoeken naar de mogelijkheden tot overname van de Schonense techniek van het haring-

¹⁾ VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, p. 277, n.l.

²⁾ G. DOORMAN, *De Haringvisserij in de Middeleeuwen. — Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XIX, 1965, p. 167.

³⁾ *Ibid.*, pp. 163–166.

⁴⁾ A. E. CHRISTENSEN, *La Foire de Scanie (Recueils de la Société Jean Bodin, V: La Foire)*. Brussel, 1953, pp. 253–254.

⁵⁾ DOORMAN, *De Haringvisserij*, p. 168.

⁶⁾ CHRISTENSEN, *La Foire de Scanie*, pp. 250 e.v.

⁷⁾ *Ibid.*, p. 250.

kaken. Dat Biervliet en Hugevliet rond dat ogenblik op de voorgrond traden, schijnt door de bronnen bevestigd te worden ¹⁾. Toch zou de Nederlandse kaakharing slechts moeizaam een afzet vinden in onze gewesten: rond 1400 kochten de Brabantse instellingen nog hoofdzakelijk Schonense kaakharing, en enkel wanneer deze door omstandigheden niet of moeilijk te verkrijgen was, gingen de instellingen tot aankoop van Nederlandse tonharing over. Na 1400 was de opgang van deze laatste evenwel onloochenbaar en in het tweede derde van de 15e eeuw werd zelfs de heerschappij van de Schonense kaakharing voorgoed doorbroken door de Vlaamse, Hollandse en Brabantse concurrentie ²⁾. De Antwerpse, Mechelse en Bossche haringbrand verwierf een grote vermaardheid ook buiten de grenzen, zowel in oostelijke als westelijke richting. Keulen ³⁾, Rouen en Dieppe ⁴⁾ werden belangrijke stapelmarkten voor Nederlandse kaakharing. Samen met de bokharing, van ouds vooral in Vlaanderen bereid, vormden zij nu de twee takken van een voorname haringindustrie, die zich, de ganse 16e eeuw door, op een bloeiend niveau zou weten te handhaven. Met de haringvisserij, vooral van uit Zeeland en Holland beoefend, waren zij een vitale sector in de economische activiteit van alle hogervermelde gewesten ⁵⁾.

*

* * *

¹⁾ Op het einde der 14e eeuw werd de Vlamingen, *ten versoeke vanden copman vander deutschen Hense*, verbod opgelegd op zee te kaken. Dit verbod werd reeds in 1399 voor Biervliet en Hugevliet opgeheven en pas van 1408 af ook voor de andere kustplaatsen (DOORMAN, *De Haringvisserij*, p. 171).

Zie over deze kwestie ook R. DEGRIJSE, *Schonense en Vlaamse Kaakharing in de 14e eeuw*. – *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XII, 157, pp. 100–107. DEZELFDE, *Het Begin van het Haringkaken te Biervliet (ca. 1400)*. – *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis „Société d'Emulation” te Brugge*, XCV, 1958, pp. 72–81.

²⁾ VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, pp. 277–278.

³⁾ B. KUSKE, *Der Kölner Fischhandel vom 14. – 17. Jahrhundert*. – *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 1905, pp. 261 e.v.

⁴⁾ M. MOLLAT, *Le Commerce maritime Normand au XVe siècle et dans la première moitié du XVIe siècle*. Parijs, 1952, pp. 103, 313–317.

⁵⁾ Over het enorme belang van de haringvisserij in Holland en Zeeland tijdens de 16e eeuw, zie o.m. de correspondentie van Stadhouder Hoogstraten en van de Regentes tussen 1530 en 1550: R. HÄPKE, *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte*. München – Leipzig – Lübeck, 1913–1923, o.a. I, pp. 302 en 391.

De triomf van de Nederlandse tonharing op de Schonense kaakharing valt chronologisch samen met een even scherpe verschuiving op de zoutmarkt van het traditionele *Zelzout* naar het Franse *Baai-zout*. Dit parallelisme lijkt ons niet louter toevallig. De hele 14e eeuw door tot in het begin der 15e eeuw nam het *Zelzout* in de Brabantse bronnen een onbetwiste eerste plaats in. Door allerhande instellingen werd het in grote hoeveelheden aangekocht voor tafelgebruik en voor het inmaken van vlees, boter en andere voor bederf vatbare waren ¹⁾. Het werd gewonnen uit zouthoudend veen (*darinc* of *zelle*), uit de schorren of rivierbanken gedolven. Het veen werd tot as verbrand, gespoeld met zeewater en daarna gekookt boven turfuren in pannen ²⁾. De grote middeleeuwse centra van *Zelzout* waren: Goes, Zierikzee, Steenberg, Tolen, Brielle, Reimerswaal, Schiedam, Axel, Biervliet en Hulst. Doch boven al deze centra stond Zevenbergen, dat zulk overwicht in de zouthandel had weten te verwerven dat de Zevenbergse *zoutmudde* in alle Brabantse steden, tot Brussel en Leuven toe, maar vooral op de Mechelse stapelmarkt, de toonaangevende en algemeen-gebruikte zoutmaat was in de 14e en 15e eeuw ³⁾.

Tijdens het tweede kwart der 15e eeuw drong het Franse *Baai-zout* meer en meer op de Brabantse markten door en nam er van de tweede eeuw helft af de plaats in van het traditionele *Zelzout* ⁴⁾. Zeer verscheiden factoren werkten deze verschuiving in de hand; sommige hielden nauw verband met de aard van het artikel zelf, maar weer andere moeten in een bredere optiek worden bekeken, zoals hierboven voor de analyse van de bierbrouwindustrie het geval was.

Zelzout was beslist een produkt van hoge kwaliteit, maar zijn bereiding vergde én hoge lonen én grote hoeveelheden brandstof, zodat het steeds een duur artikel bleef. Uit het bronnenonder-

1) VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, pp. 287-288. Voor uitvoer rond 1400 van *Zelzout* uit Reimerswaal, Tolen, Steenberg en Zevenbergen naar Antwerpen, Diest, Aken, Keulen en nog verder, zie het getuigenis van de Antwerpse schipper Danckaert Peterssone en de Diestse koopman Bellen van Breeden: Antwerpen, Stadsarchief (hierna ASA), T. 584, f° 245ro-v^o, 269ro.

2) A. R. BRIDBURY, *England and the Salt Trade in the Later Middle Ages*. Oxford, 1955, pp. 10-11: de zoutpannen waren evenwel niet zo klein als Bridbury het voorstelt.

3) VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, p. 95.

4) *Ibid.*, I, pp. 287-288.

zoek is gebleken dat het veel hoger lag in prijs dan het *Baaizout*, en wel tot 50 à 100% ¹⁾. Dat transportkosten de prijs van het *Baaizout* bijgevolg niet zo sterk schenen te bezwaren, brengt ons terug tot de invloed van de maritieme expansie ²⁾ en de verbetering van de zeevaarttechniek in de 14e eeuw. Zij maakten het mogelijk om zware massavrachten, zoals zout, op relatief goedkope wijze over zee te vervoeren. De doorbraak van het *Baaizout* in noordelijke richting was echter tijdelijk geremd geworden door de onveiligheid der zeeroutes ten gevolge van de Honderdjarige Oorlog ³⁾: zij greep eerst voorgoed van het tweede kwart der 15e eeuw af plaats.

Naast de factor kostprijs stelde zich ook het probleem van de voorraden. Zouthoudend veen was niet onbeperkt voorradig. Reeds in 1356 trof Brielle maatregelen om zijn veenvoorraden te beschermen ⁴⁾, en later trok ook Steenbergen regelmatig naar Saaftinge om *darinc* op te halen ⁵⁾. Zeeuws-Vlaanderen had niet zo vroeg met dit probleem te kampen als de meer noordwaarts gelegen Zeeuwse en Brabantse centra, wellicht omdat het eerst later met de uitbating van het veen was begonnen. Toch raakten ook hier de voorraden uitgeput, juist op een ogenblik dat de vraag naar zout aanhoudend steeg in de Nederlanden, gescherpt door de zich-uitbreidende haringindustrie en de groeiende stedelijke welvaart.

Grote overstromingen, zoals de Sint-Elizabethsvloed van 1421 ⁶⁾, en dijkbreuken, vaak door het uitdelven van de veenbanken mede veroorzaakt, hebben op het einde der 14e eeuwen in het begin der 15e eeuw bovendien een catastrofale invloed op de *Zelzout*-productie uitgeoefend. Zij hebben periodiek de deur

¹⁾ *Ibid.*, I, pp. 289–291. BRIDBURY, *England and the Salt Trade*, p. 94.

²⁾ Cfr *supra*.

³⁾ MOLLAT, *Le Commerce maritime Normand*, pp. 4–62. BRIDBURY, *England and the Salt Trade*, p. 76.

⁴⁾ BRIDBURY, p. 31.

⁵⁾ *Ibid.*, p. 14. Zie hierover ook J. MERTENS, *Bieroliet, een laatmiddeleeuws Centrum van Zoutwinning (eerste helft der XVe eeuw)*. – *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. Nieuwe Reeks, XVII, 1963, p. 107. Over de intensieve partikuliere winningen in de moeren van het Ambacht Axel en van het Ambacht Hulst tijdens de tweede helft der 14e eeuw: E. DE REU, *Historisch-geografisch Onderzoek betreffende de Moergronden in de Vier Ambachten tijdens de 12e, 13e en 14e eeuw*. – *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring „De Vier Ambachten” van Hulst*, 1960–1961, pp. 47–48.

⁶⁾ Zie hieromtrent vooral: M. K. E. GOTTSCHALK, *Historische Geografie van Westelijk Zeeuwsch-Vlaanderen*. Assen, 1955.

wagenwijd opengezet voor de invoer van het Franse *Baaizout*, en betekenden voor sommige centra het einde van hun welvaart ¹⁾.

De definitieve doorbraak van het Franse *Baaizout* op de Nederlandse markten viel, zoals hoger vermeld, chronologisch samen met de opbloei van de Nederlandse industrie van het haringkaken. Uit de bronnen blijkt dat de prijzen van kaakharing tijdens de eerste helft der 15e eeuw op en neer gingen, meer volgens het rithme van de prijzen van het *Baaizout* dan wel van deze van het *Zelzout* ²⁾. Hieruit menen wij te mogen besluiten dat kaakharing en *Baaizout* ten dele elkaars ontwikkeling in de vijftiende-eeuwse Nederlanden hebben bepaald. Dit samenspel zou tevens het verval van de Schonense kaakharing mede kunnen verklaren. Niet dat het Franse *Baaizout* in het Hanzegebied een onbekende was, het werd er integendeel reeds vroeg geïmporteerd ³⁾. Maar het conservatisme van steden als Lübeck en Lüneburg verbood het gebruik er van in de Schonense haringindustrie, en wellicht niet gans ten onrechte. Het Franse *Baaizout* werd er immers niet geraffineerd en was bijgevolg wellicht ongeschikt om aan de kwalitatieve eisen van de Schonense kaakharing te voldoen.

Hiermede zijn we beland bij de kern van het probleem der Zeeuwse zoutgeschiedenis. Hoe is Zeeland van zijn beroemde *Zelzout*-industrie overgegaan naar zijn even-beroemde raffineringsindustrie van Frans en later van Portugees-Spaans zeezout? Nog te weinig gegevens zijn voorhanden om hierop definitief antwoord te geven, doch wellicht kunnen enkele suggesties en hypothesen de weg openen tot verder onderzoek en nieuwe, meer definitieve conclusies.

Drie centra spelen in deze overgangperiode een rol: de eerste, de Zeeuws-Brabantse centra, verloren hun overwicht op de zoutmarkt; de tweede, de Zeeuws-Vlaamse, vooral Hulst en Axel, leidden de nieuwe raffineringstechniek in de Nederlanden vermoedelijk in, maar verloren tenslotte hun voorsprong ten voordele van de derde groep, de Zeeuwse eilanden rond de Walcherse Rede.

¹⁾ Over het tragische demografische verval van het Brabantse zoutcentrum Steenbergens tijdens het tweede derde der 15e eeuw: J. CUVELIER, *Les Dénombrements de Foyers en Brabant (XIVe-XVI siècle)*. Brussel, 1912-1913, I, pp. 474-475.

²⁾ VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, pp. 278-281 en 289-291.

³⁾ BRIDBURY, *England and the Salt Trade*, p. 77.

Het diepe verval van Steenberg en Zevenbergen tijdens het tweede derde der 15e eeuw doet vermoeden dat de Zeeuws-Brabantse centra te lang hebben gesteund op de *Zelzout*industrie, ook reeds nadat deze laatste alle economische vitaliteit had verloren. Aanvankelijk namen de Zeeuws-Vlaamse centra hun plaats in ¹⁾, vermoedelijk met geraffineerd Frans *Baaizout*. Verschillende argumenten wijzen er op dat Zeeuws-Vlaamse steden als Hulst en Axel de promotors van de nieuwe raffineringstechniek van het *Baaizout* zijn geweest. De traditionele zoutmaat, de Zevenbergse *zoutmudde*, werd immers op de Brabantse jaarmarkten geleidelijk verdrongen en vervangen door de Hulsterse *zoutzak*. Een nieuwe maat voor een nieuwe soort zout? In de Hulster Voorgeboden van 1399, artikel 52, wordt niet over het raffineren van Frans *Baaizout* gesproken ²⁾. Uit het reglement van 1507, artikel 18, blijkt daarentegen duidelijk dat het raffineren van Frans *Baaizout* een essentiële activiteit geworden is ³⁾. Ook de lening van de Hulsterse zoutzieders aan de stad in 1497 liet duidelijk uitschijnen dat het raffineren nieuwe bloei en rijkdom aan de zoutnering had bijgebracht ⁴⁾.

Biervliet, een naburig stadje en zeer belangrijk zoutcentrum, kende eveneens een dergelijke geschiedenis. Aanvankelijk bleef het

¹⁾ In de Brabantse instellingsrekeningen komt het toenemend belang van Axel en Hulst als zoutexporterende centra duidelijk tot uiting rond de eeuwwende en tijdens de eerste helft der 16e eeuw. In het graafschap Vlaanderen scheen hun positie niet minder sterk: in het *Der Cooplleden Handboucxken*, te Gent gedrukt rond 1545 en te Antwerpen heruitgegeven circa 1565, kregen de zoutmaten van Axel en Hulst een bijzondere, vooraanstaande bespreking toebedeeld, naast de oude Steenberg-Zevenbergse *zoutmudde* en de geleidelijk opkomende Arnhemuidse *wage* en *honderd* (zakken). In het *Tresoir vande Mate, van Gewichte . . .* (ASA, Pk 2645), te Amsterdam in 1590 uitgegeven, worden Axel en Hulst evenwel niet meer vermeld. Zie ook J. CRAEYBECKX, *Un grand Commerce d'Importation: les Vins de France aux anciens Pays-Bas (XIIIe-XVIIe siècle)*. Parijs, 1958, p. 121.

²⁾ *Het Voorgebodenboek uit het Hulstersche Archief*, ed. J. ADRIAANSE, *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring „De Vier Ambachten” van Hulst*, 1932, p. 28.

³⁾ Hulst, Stadsarchief (hierna SAH), *Reglement van de Zoutnering*, 1507, art. 18: *Item so sal de soutsiedere ghehouden sijn anders gheen sout te siedene dan van grooven soute commende van over see*. Zie ook het nieuwe zoutziedersreglement van het jaar 1526 (wij stellen er prijs op de Heer Wethouder P. J. Brand van harte te bedanken voor zijn vriendelijke medewerking bij het bestuderen der Hulsterse archieven).

⁴⁾ P. J. BRAND, *De Stad Hulst in de Strijd tussen Aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk en de Vlaamse Steden*, *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring „De Vier Ambachten” van Hulst*, 1962-1963, pp. 52-172: hier wordt op uitvoerige wijze de zware crisis geanalyseerd, die Hulst tussen 1485 en 1492 teisterde en het economisch leven aldaar tot dramatische stilstand bracht. Het contrast tussen deze ellende en de financiële reserves der zoutzieders, tijdens de lening van 1497 aan het licht komend, is wel bijzonder suggestief.

trouw aan de *Zelzout*-industrie. Biervliets zout kwam van 1428 af regelmatig als importartikel voor in de Londense Customs Accounts, vooral dan als fijn tafelzout voor de Londense high-life ¹⁾). Ook hier echter bleven de moeilijkheden schijnbaar niet uit. De bronnen spreken van *sehr gedhepueplert ende verarmpt* en Biervliet neemt zijn toevlucht tot noodmaatregelen. In 1438 bekwam het van de hertog het recht om alle zoutpannen in de omliggende dorpen af te schaffen (vooral te Moerspeye, Zuiddorpe en Westdorpe) en verdere uitbreiding van zoutpannen te verbieden tot zelfs in steden als Axel en Hulst ²⁾). Heeft deze kortzichtige politiek de andere Zeeuws-Vlaamse centra wellicht niet genoodzaakt een oplossing te zoeken in een nieuwe richting, nl. in het raffineren van het Franse *zout*? Kort daarop scheen echter ook Biervliet, niettegenstaande zijn bevoorrechte positie, naar het raffineren van Frans *Baaizout* te zijn overgegaan. Uit de rekening van het jaar 1478-1479 over de pachtopbrengst van het *in nieuwigheden* gezoden zout kon een produktie van ongeveer 33.850 *hoed* worden afgeleid, tegenover 40.000 à 45.000 *hoed Zelzout* in 1423. De raffineringsindustrie scheen dus ook hier merkwaardig te zijn uitgebreid in minder dan veertig jaar tijds. De *Zelzout*industrie was intussen totaal vervallen en bracht nog slechts 3% voort van de produktie die zij in het begin der 15e eeuw had gehaald ³⁾).

Zeeuws-Vlaanderen kon deze leidende positie in de zout-raffineringsindustrie niet handhaven. Van het tweede derde der 16e eeuw af traden Goes, Zierikzee en Reimerswaal op de voorgrond ⁴⁾). De zoutraffineringsindustrie werd thans een zeer voornamelijk exportgeoriënteerde industrie, sterk op export georiënteerd. Een memorie van 1603-1604 gaf aan dat van de totale raffineringsproduktie van 16.000 Arnhemse *honderd* (één *honderd* = 100 zakken van circa 114 liter elk ⁵⁾) slechts een vierde voor intern gebruik, inclusief de haringindustrie, bestemd was en het saldo naar heel Europa werd uit-

¹⁾ BIRDBURY, *England and the Salt Trade*, pp. 100 en 117.

²⁾ ADN, B. 1605, f° 210; SAH, copie uit de 15e eeuw (in vertaling uit het Frans) van een hertogelijke akte over het zout, uitgevaardigd te St-Omaars in oktober 1439 ten gunste van de schepenen en inwoners van Axel, Moerspeye en Hulst, in aansluiting op de ordonnantie van 10 maart 1437 (1438 n.s.) tot Biervliet gericht.

³⁾ MERTENS, *Biervliet, een laatmiddeleeuws Centrum van Zoutwinning*, pp. 107-109.

⁴⁾ VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, pp. 96, 288.

⁵⁾ *Ibid.*, I, p. 102.

gevoerd ¹⁾. Het grove zout kwam nu niet meer van de Baai van Bourgneuf, doch van Brouage en Ré in Frankrijk, en vooral van Lissabon en Setubal in Portugal, van San Lucar de Barrameda en Cadiz of Puerto de Santa Maria in Spanje ²⁾. Met hele vloten kwam het naar de Walcherse Rede, waar het in de zouthuizen van Middelburg en Arnemuiden werd opgestapeld. Meestal werd het door enkele grote monopolisten opgekocht om van daaruit wederverkocht te worden aan de kleinere zoutzieders ³⁾.

Het verval van de Zeeuws-Vlaamse zoutnering is nooit systematisch onderzocht. Bleef zij te lang trouw aan het Franse *Baaizout*, terwijl de Zeeuwse centra meer profijt begonnen te halen uit de Spaans-Portugese aanvoer? Speelde de gunstige ligging van Goes, Zierikzee en Reimerswaal ten overstaan van Middelburg en Arnemuiden een determinerende rol? Of was het hun nauw contact met Holland dat de Zeeuwse zouttraffinadeurs ten goede kwam? Zij waren immers het best geplaatst om de Hollandse vloten van zout te voorzien voor hun stijgende export naar het Baltisch graangebied. Het zijn alles vragen die slechts door een nader onderzoek kunnen worden opgelost. Wel is het zeker dat de Opstand en de sluiting van de Schelde de Zeeuws-Vlaamse zoutnering de genadeslag hebben toegebracht. Van dat ogenblik verviel zij volledig ⁴⁾, terwijl de zouttraffinering op de Zeeuwse eilanden juist dan haar grootste doorbraak en definitieve triomf doormaakte. De heerschappij van de Zeeuwse *zoutzak* heel Europa door is hiervan een treffend bewijs ⁵⁾. Ook de

¹⁾ W. BRULEZ, *De Zoutinvoer in de Nederlanden in de 16e eeuw*. – *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 68, 1955, pp. 185–186..

²⁾ *Ibid.*, pp. 181–183; ASA, *Tresory*, 590; H. LAPEYRE, *Une Famille de Marchands: les Ruiz*. Parijs, 1955, p. 543; V. RAU, *A Exploração e o Commercio do Sal de Setubal (Estudo de Historia Economica, T.I.)* Lissabon, 1951.

³⁾ Cfr de eerste memorie van G. Grammaye (A° 1576): BRULEZ, *De Zoutinvoer in de Nederlanden*, pp. 186–188.

Over de verschillende projecten om een regeringsmonopolie voor het zout in de Nederlanden op te richten: J. A. GORIS, *Etude sur les Colonies Marchandes Méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567*. Leuven, 1925, pp. 465–477.

⁴⁾ SAH, n° 690: in 1575 waren nog een dertigtal zoutpannen te Hulst in bedrijf; ook deze vielen kort daarop zonder werk (cfr het rekwest van de zoutzieders van Hulst van het jaar 1580).

⁵⁾ *Het Tresoir vande Mate, van Gewichte* (ASA, Pk 2645), gedrukt te Amsterdam in 1590, spreekt hoofdzakelijk over het hondert Zeelants, alomme meest bekend (hiermede de zoutmaat van Arnemuiden, Goes, Zierikzee en Middelburg aanduidend).

Voor de 17e en 18e eeuw, zie N. W. POSTHUMUS, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis. Deel I. Goederenprijzen op de Beurs van Amsterdam, 1585–1914. Wisselkoersen te Amsterdam, 1609–1914*. Leiden, 1943, p. LIV, en onze opmerkingen en rechtzetting dienaangaande in VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, p. 96, voetnoot 126.

memories van Juan de Gauna, economisch raadsman van de Aartshertogen, alsmede de anonieme memorie van 1603–1604, getuigen op sprekende wijze van de Europese suprematie der Zeeuwse zouttraffinaderij ¹⁾).

3. *De Hollandse boter- en kaashandel en de Noordnederlandse ossenhandel (15e–16e eeuw)*

Tot op het einde der 15e eeuw werden op de Brabantse jaarmarkten overwegend zuivelprodukten uit Vlaanderen ingevoerd. Hollandse kaas en boter kwamen op de Antwerpse Sinksenmarkt en Bamismarkt wel voor ²⁾, doch zij werden door de instellingen slechts uitzonderlijk en dan nog in kleine hoeveelheden aangekocht ³⁾.

Het overwicht van Vlaanderen op de Brabantse zuivelmarkt werd eerst op het einde der 15e eeuw doorbroken bij het losbarsten van de Vlaamse opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk. Oorlog en paniek in het graafschap joegen de prijzen angstwekkend de hoogte in ⁴⁾, terwijl de normale aanvoer op de Brabantse jaarmarkten werd bemoeilijkt toen Antwerpen de zijde van Maximiliaan koos. Hebben de Hollandse zuivelproducenten deze kans waargenomen om hun afzet in Brabant uit te breiden? Vermoedelijk wel. In ieder geval begonnen zij, nadat de vrede was hersteld en de Vlaamse produkten opnieuw op de Brabantse markten verschenen, het Vlaamse overwicht meer en meer te betwisten. Van het tweede decennium van de 16e eeuw af namen Delftse boter en Hollandse kaas op de Antwerpse jaarmarkten reeds een eerste plaats in en drongen er de Vlaamse zuivelprodukten voorgoed naar de achtergrond terug ⁵⁾. Eerst op het einde der 16e eeuw, toen de Opstand de zuivelaanvoer vanuit het Noorden fataal afsneed, kwam Vlaamse boter, meestal uit de omgeving van Diksmuide, op de Brabantse markten opnieuw naar voren.

Bij de doorbraak van de Hollandse zuivelprodukten sloot zich in de 16e eeuw ook een actieve ossenhandel aan van Noord naar

¹⁾ BRULEZ, *De Zoutinvoer in de Nederlanden*, pp. 184–186.

²⁾ P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de Landbouw in België*, II. Antwerpen, 1952, pp. 367 en 374.

³⁾ VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, pp. 210, 217.

⁴⁾ *Ibid.*, I, p. 221.

⁵⁾ *Ibid.*, I, pp. 210, 217.

Zuid. De successen, in de zuivelhandel geboekt, hadden in het Noorden meer belangstelling gewekt voor de veeteelt. In het Zuiden nu had de stedelijke welvaart het vleesverbruik duidelijk doen toenemen. In massa werden vette ossen uit het Noorden (tot uit Drente, Overijsel, Friesland, Groningen, Sleswijk en Holstein toe) via 's-Hertogenbosch aangevoerd naar de grote Brabantse ossenmarkt te Lier ¹⁾).

4. *De Dordtse en Middelburgse wijnstapels.*

De landbouwdepressie der 14e eeuw oefende een beslissende invloed uit op de ontwikkeling van de Westeuropese wijnbouw. Zij lokte een scherpe prijsdaling uit voor artikelen met een uitgesproken onelastische vraagcurve, zoals graan, en leidde tot een meer voorzichtige prijsafbrokkeling voor goederen met een elastische vraag, zoals zuivelprodukten en wijn. Zij verminderde daarom over gans Westeuropa de belangstelling voor de graanteelt en trok meer aandacht voor een systematische uitbreiding van veeteelt, wijnbouw en andere soortgelijke specialiteiten ²⁾).

De toenemende specialisatie bracht diepgaande wijzigingen in de agrarische structuur van Westeuropa mee. Zij kwam uitgesproken ten goede aan streken, die geologisch en geografisch optimaal gesitueerd waren, zoals voor de wijnbouw het Rijn- en Moezelgebied enerzijds, Bourgondië en Poitou anderzijds, en betekende een zware bedreiging voor de marginale wijnproducenten, zoals de Brabantse, die het tegen de scherpe concurrentie geleidelijk moesten afleggen ³⁾).

¹⁾ *Ibid.*, II, pp. 115, 301. B. H. SLICHER VAN BATH, *De Agrarische Geschiedenis van West-Europa (500-1850)*. Utrecht-Antwerpen, 1960, p. 313.

²⁾ SLICHER VAN BATH, *De Agrarische Geschiedenis van West-Europa*, pp. 157-160. W. ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*. Hamburg-Berlijn, 1966, pp. 72-74.,

³⁾ Ook marginale wijnzones, zoals Brabant en de streek rond Parijs, hebben tijdens de eerste fase der landbouwdepressie een overgang van graanteelt naar wijnbouw gekend: zo wordt nog in het begin der 15e eeuw een toeneming van wijnbouw vermeld op de in Brabant en Limburg gelegen goederen van de abdij van Sint-Truiden: G. SIMENON, *L'Organisation de l'Abbaye de Saint-Trond depuis la fin du XIIIe siècle jusqu'au commencement du XVIIIe siècle*. Leuven, 1912, pp. 42-43.

Nochtans, de specialisatie, die uit de uitbreiding van de wijnbouw voortvloeide, strekte vooral de gunstig-gesitueerde wijngebieden tot voordeel, zodat nog in de loop der 15e eeuw of in het begin der 16e eeuw, de wijnbouw in de marginale streken bedreigd raakte en een onverbiddelijk verval kende: VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, pp. 294-295. R. VAN UYTVEN, *Het Verbruik van Land- en Vreemde Wijnen*

Het Rijn- en Moezelgebied, met zijn oude op Brabant gerichte handelswegen, profiteerde het eerst van de nieuwe omstandigheden. Het exporteerde steeds meer witte Rijnwijnen naar de Brabantse steden: zeer veel de Rijn stroomafwaarts via de stapelmarkt Dordrecht, die door het transitoverkeer van wijn haar commerciële activiteit juist in de 14e eeuw gevoelig zag stijgen ¹⁾. Wel bleek het Rijn- en Moezelgebied de wijnuitvoer naar Brabant meer en meer rechtstreeks over land te organiseren, zoals de Lierse certificaten van het begin der 15e eeuw met het oog op vrijstelling van de Brabantse landtol reeds duidelijk aantonen ²⁾, doch het verloochende nooit de riviervaart en Dordrecht ³⁾.

De opbloei van de Rijnwijnhandel heeft bijgevolg een vitale impuls gegeven aan de intensivering van de commerciële betrekkingen tussen Holland en Brabant tijdens de 14e en 15e eeuw: het belang van het wijnverbruik in de middeleeuwse steden ⁴⁾, het geleidelijk verval van de Brabantse *lantwijn*, het toenemend succes en zelfs overwicht van de Rijnwijn in de Brabantse wijnconsumptie ⁵⁾ en *last but not least* de dynamiek van de Dordtse stapelmarkt waren hier van beslissende betekenis.

*

* *

Eens de Honderdjarige Oorlog voorbij, ging de handel tussen Frankrijk, Spanje, Portugal en de Noordzeehavens, mede onder invloed van de Bretonse scheepvaart ⁶⁾, een duidelijke heropbloei te gemoet. Hij bleef zich, voor wat de Zuidelijke Nederlan-

in Brabant gedurende de 16e eeuw. — *De Brabantse Folklore*, 167, oktober 1965, p. 300. SIMENON, *L'organisation de l'Abbaye de Saint-Trond*, p. 43

Voor het verval van de wijnbouw in de omgeving rond Parijs: Y. BEZARD, *La Vie Rurale dans le Sud de la Région Parisienne de 1450 à 1560*. Parijs, 1929, p. 152.

¹⁾ W. JAPPE ALBERTS, H. P. H. JANSSEN, *Welvaart in Wording. Sociaal-economische Geschiedenis van Nederland van de Vroegste Tijden tot het Einde van de Middeleeuwen*. Den Haag, 1964, pp. 197–200.

²⁾ H. VAN DER WEE, *Die Wirtschaft der Stadt Lier zum Beginn des 15. Jahrhunderts. Analyse eines Zollbuches und eines Wollinspektionsregisters (Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte. Festschrift für Hektor Ammann)*. Wiesbaden, 1965, pp. 158–159. Zie ook, R. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en Stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het Einde der XVIe eeuw*. Brussel, 1961, pp. 307–309.

³⁾ CRAEYBECKX, *Un grand Commerce d'Importation: les Vins de France*, pp. 26, 30.

⁴⁾ *Ibid.*, pp. 5–14. VAN UYTVEN, *Stadsfinanciën en Stadseconomie te Leuven*, p. 310. DEZELFDE, *Het Verbruik van Land- en Vreemde Wijnen*, pp. 313–314.

⁵⁾ VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, p. 295.

⁶⁾ Z. W. SNELLER, *Walcheren in de vijftiende eeuw*. Utrecht, 1916, pp. 63–64.

den betrof, aanvankelijk nog overwegend op de wijnstapel van Damme en de Brugse markt concentreren: zo versterkte hij in niet geringe mate de van ouds gevestigde machtspositie van de Franse wijnen in Vlaanderen ¹⁾).

Na de belangrijke maritieme ontdekkingen van het einde der 15e eeuw nam de handel op het Zuiden een nieuwe, merkwaardige vlucht. Hij verkoos nu de Brabantse jaarmarkten en de Walcherse Rede voorgoed tot operatiebasis en verlegde zodoende het zwaartepunt van zijn activiteit van Vlaanderen naar Brabant en Zeeland. Door deze beslissende optie opende hij geleidelijk nieuwe afzetperspectieven in meer noordelijke richting voor de Franse wijnen.

In 1523 kende de vorst de Zeeuwse wijnstapel definitief aan Middelburg toe ²⁾. Hij legde hiermede de juridische grondslag voor een bloeiende wijnmarkt, die zich grotendeels ging steunen op de toenemende penetratie van Franse wijnen in Zeeland, Holland en Brabant. Een uitspraak van 1559 bekrachtigde zelfs Middelburgs recht om aldaar alle transito-wijnen, met bestemming Antwerpen en Brabant, aan meting te onderwerpen ³⁾: Brabants afhankelijkheid van de Zeeuwse stapelmarkt voor het intensiveren van de handel in Franse wijnen werd hierdoor definitief vastgelegd.

Reeds van ouds waren Franse wijnen in Brabant gekend, de Bourgondische meer in het zuiden ⁴⁾, de Poitou-soorten meer in het noorden van het hertogdom ⁵⁾. Zij konden echter niet op tegen het overwicht der Rijnwijnen, overwicht dat overal tot diep in de 16e eeuw onaangetaast bleef. Via de Middelburgse stapelmarkt ondernamen de Franse wijnen hun eerste belangrijk tegenoffensief in Brabant. In Antwerpen en weldra ook in de omliggende steden, zoals Lier, Herentals en Mechelen, boekten zij onbetwistbare successen; vooral van circa 1560 af kenden zij er een besliste doorbraak en namen er meer en meer de plaats der Rijnwijnen in ⁶⁾.

In de meer zuidelijk gelegen steden van het hertogdom, zoals

¹⁾ CRAEYBECKX, *Un grand Commerce d'Importation: les Vins de France*, pp. 135-138.

²⁾ S. T. BINDOFF, *The Scheldt Question to 1839*. Londen, 1945, pp. 74-81.

³⁾ *Ibid.*

⁴⁾ VAN UYTVEN, *Het Verbruik van Land- en Vreemde Wijnen*, pp. 330-331.

⁵⁾ CRAEYBECKX, *Un grand Commerce d'Importation: les Vins de France*, pp. 114-123.

⁶⁾ VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market*, I, pp. 294-295.